

Eöry Vilma

Verbalizálódik vagy nominalizálódik a magyar nyelv?

1. Előadásom a bulvársajtóra emlékeztető címe ellenére tartalmában nem kíván hasonlítani a szenzációt ígérő, de nem sok információt adó közleményekre. A címben álló kérdés jelentése azonban lehetetlenné teszi, hogy a választható válaszok közül akár az egyiket, akár a másikat egyértelműen bizonyítani lehessen. Folyamatban levő nyelvváltozási tendenciáról lesz ugyanis a következőkben szó, s a változási tendenciák megfigyelése, akár részleges bizonyítása nem jelentheti azt, hogy másfajta szemszögből, másfajta eszközökkel ne lehetne a jelenséget másképpen szemlélni.

Az előadásnak az tehát csupán a célja, hogy a lehetőségekhez képest elfogulatlanul vizsgálat alá vegyen egy olyan jelenséget, amely a nyelvoktatásban is gondot okoz, mert a grammatikák és a nyelvkönyvek egyoldalúan minősítik, a nyelvoktatási gyakorlatra nézve nem adnak eléggé differenciált képet róla. A tárgyalt jelenség a **befejezett melléknévi igenév** állítmányi használata, a *Péter elégedett* típusú mondatok mai nyelvhasználati és grammatikai státusa. A jelenséget itt természetesen csak részlegesen lehet leírni. Elsősorban arra törekszem, hogy nyelvünk rendszerében elfoglalt helyét vizsgáljam, s azt, hogy terjedése milyen hatással van a magyar nyelv egészének jellegére.

2. Ha arról beszélünk, hogy egy nyelv inkább verbális vagy inkább nominális jellegű, nem a benne előforduló nominális és verbális elemek abszolút arányára gondolunk. Sokkal inkább nyelvek, nyelvtípusok kontrasztív összevetéséből adódó eredményekre, amelyek szerint az egyes nyelvekben különböző arányt mutatnak a nominális vagy a verbális elemek. Bizonyára összevethető lenne ebből a szempontból az ige- és a névszóképzési lehetőségek aránya. De összevethető, hiszen a nyelveknek egy csoportjára jellemző, másik csoportjára nem, vagy kevésbé, az is, hogy állítmányként csak ige, vagy ige és névszó, vagy pusztán névszó is állhat.

Közismert tény, hogy a magyar – több finnugor nyelvvel együtt – abba a tipológiai csoportba tartozik, amelyben magában, létige vagy kopula nélkül is állhat névszó állítmányként (vö. RADICS Katalin: Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról. *ÁNyT.* XV[1984]:257–79; vö. továbbá: SAUVAGEOT, A.: A predikatív viszony kérdéséhez. *MNy.* LIV[1958]: 411–6; DÉCSY, Gyula: Nominalsatz und Existenzaussage im Ungarischen. *Ural-Altische Jahrbücher XXXIII*[1961]: 42–2; SZÉPE György: Megjegyzések a magyar nominális mondatról. *ÁNyT.* V[1967]: 269–85; HETZRON, Robert: Nonverbal Sentences and degrees of definiteness in Hungarian. *Language*

46[1970]: 899–928). Ez – különösen a körülöttünk beszélt, vagy számunkra ismerősebb európai, elsősorban indoeurópai nyelvekhez képest – a magyar nyelv nominális jellegét erősíti. Kérdéses azonban, hogy ez a finnugor örökségként számon tartott jellegzetesség változott-e a magyar nyelv története folyamán, illetve nem változik-e napjainkban is?

3. Nyelvtörténeteink, történeti adattáraink szerint az ősmagyar kortól kezdve **bármelyik névszó** állhat állítmányként: főnév, melléknév, számnév, névmások, valamint igenevek. KLEMM Antal és BERRÁR Jolán történeti mondatában és FARKAS Vilmos a BENKŐ Loránd főszerkesztésében megjelent történeti nyelvtan II/2. kötetében az őmagyar korból szép számmal idéz példákat a nominális, illetve a verbo-nominális mondatokra. A példák tanúsága szerint a régiségben a főnévi, melléknévi és névmási állítmány a legszokványosabb. Az igenévi ritkább, bár ekkor még a határozói igenévi is előfordul a főnévi és melléknévi mellett. A befejezett melléknévi igenévi állítmány az őmagyar korból származó példák tanúsága szerint inkább latin szerkezetek magyarrá fordítására szolgál (KLEMM Antal: Magyar történeti mondat. 1928–42. 44–5; BERRÁR Jolán: A magyar történeti mondat. 1957. 75–6; A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Főszerk.: BENKŐ Loránd. 1995. 227–8). Valószínű tehát, hogy a melléknévi igenévi állítmányi használatának elterjedésében kétségbevonhatatlan a latin nyelv hatása, s az is valószínű, hogy ez a forma inkább az írásbeliségben volt szokásos.

A szinkrón szakirodalom a múlt század végén, századunk elején kezdett el foglalkozni a jelenséggel. Mert míg a főnév, a melléknév, a névmások természetesen voltak állítmányi helyzetben, a határozói igenévek pedig ez a szerepe nagyjából megszűnt, a melléknévi igenevet idegensnek vélték nyelvészeink, a német participium perfectum szerkezetek tükörfordításnak tartották (pl. SIMONYI Zsigmond Nyr. XXXVI[1907]: 389, XLVI[1917]: 229–31, XLVIII[1919]: 87–8; SZINNYEI József: Magyarosan II. 58; DENGL János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 1937. 190; TISZAMARTI Antal: Szeplőtelen magyarság 1943; HORVÁTH János: A »Nyugat« magyartalanságairól MNy. VII[1911]: 61; Magyarosan XVII. 3.). S a nyelvművelés azóta is, szinte a legutóbbi időkig ádáz hárcot vív ellene, mint a nyelvünk magyartalan vadhajtsa ellen (pl. Lőrincze Lajos: Meg vagyon írva. Élet és Irodalom 1978. 9. sz. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil: A nyelvészet és a nyelvtények. Kritika 1979. 4. sz.; KEMÉNY Gábor: Élet és Tudomány 1979. 33. sz.; ÉDER Zoltán: Édes Anyanyelvünk 1979. 2. sz.; SZEPESY Gyula: Nyelvi babonák 1986. 44–57).

Ezeket az előzményeket figyelembe véve A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv a többi, nála újabb grammatikákkal egybehangzóan a következőket írja a melléknévi igenévi állítmányi használatáról: "A **melléknévi igenévi** is lehet állítmány, elsősorban akkor, ha igenévi jellege

már elhomályosult: »A víz forró«; »Fáradt voltam« (Illyés: Jegyzőfüzet); *Az ember halandó*«. A valódi melléknévi igenevek állítmányi használata – bár nyelvújászaink régebben (s valljuk meg, nemcsak régebben) kifogásolták – szintén helyénvaló lehet, de nem minden esetben." (Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv 1971. 243). Alább apró betűs részben bővebben tárgyalja külön a folyamatos, külön a befejezett és külön a beálló történésszerű melléknévi igenév állítmányi használatának kritériumait.

Most mi azonban több okból is csak egyikkel, a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatával foglalkozunk tovább. Először is azért, mert a folyamatos melléknévi igenév ilyen használatát maga az idézett tankönyv is részletesebben tárgyalja, s Tompa József is kimerítő elemzést szentelt neki már 1953-ban (TOMPA József: Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. MNy. XLIX[1953]: 128–40), míg a befejezettet és a beállót éppen csak érintette. Másrészt mert az egyetemi tankönyv a már említett véleményekre is alapozva a befejezett melléknévi igenév használatát a beállóval együtt jóval korlátozottabbnak, szűkebb körűnek tartja, mint a folyamatosét, s ez a vélemény a kérdés átgondolására készítet. Harmadrészt pedig azért, mert az utóbbi évtizedek és napjaink nyelvhasználata gyakorisága miatt a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát állította előtérbe. A korábban is szokásos mondatok mellett ugyanis, hogy pl.: Az utasok *elégedettek*, Pista mindig jól *öltözött*, A ruha *gyűrött*, Beszéde *szaggatott* stb. egyre gyakrabban hallunk a rádióban, a televízióban és a mindennapi közvetlen társalgásban is ilyen mondatokat, pl. a televízióban: "Számottevő eső *kizárt*"; Mennyire *megkoreografált* egy ilyen mérkőzés? *Kiszolgáltattott*-e a társadalom a tudománynak? Nem akarja, hogy a jó és a rossz *összemosott* legyen, Senki sem *feljogosított* arra, hogy maga bíraskodjon. Mi *elhatározottak* vagyunk abban, hogy végigvisszük a programot." A beszélők között volt műsorvezető, lelkész, rendőr és miniszter. S a példákat nemcsak a nyilvános helyzetekből, hanem a mindennapokból is tovább lehetne sorolni. Kétségtelen tehát, és statisztikai adatok nélkül is nyilvánvaló, hogy ez a fajta mondatszerkesztés egyre gyakoribbá válik a magyarban. Szükséges, hogy mint nyelvi tényt kezeljük a jelenséget, s mint ilyent vizsgáljuk, elemezzük.

4. A kérdés ezután az, milyen grammatikai szabályok érvényesülnek a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatában. Ahhoz, hogy erre akár csak részleges választ is adhassunk, meg kell néznünk az állítmányi helyzetű befejezett melléknévi igenév **szófaji** jellegét, **morfológiai**, **szemantikai** és **szintaktikai** viselkedését, a nyelvtörténeti tényeket is figyelembe véve.

A forma állítmányi használatának feltételeként történeti nyelvtanaink azt tartják, ha az igenév megindult a névszóvá, elsősorban melléknévvé válás útján (KLEMM, 48; BERRÁR, 76). A szófajváltás végbementen könnyen re-

gisztrálható a főnévvé vált igenevek esetében, pl.: *pörkölt, vádlott, jelölt, elítélt, múlt*. Ezek alakilag, jelentésükben és mondattani szerepükben – az alkalmi főnevekkel együtt – főnévként viselkednek, állítmányi használatuk természetes. Vannak olyan melléknévvé vált befejezett melléknévi igeneveink is, amelyek már egyértelműen melléknévként viselkednek; ilyenek pl.: *fáradt, rekedt, kopott, művelt, tapasztalt, korlátolt, elégedett*. Ezek fokozhatók: *fáradtabb, rekedtebb, kopottabb, műveltebb, tapasztaltabb, korlátozottabb, elégedettebb*. A fokozhatóság általában bizonyítéka a szófajváltásnak, hiszen a szófajváltáson még át nem esett befejezett melléknévi igenevek nem fokozhatók, pl.: *sózott van*, de **sózottabb* nincs, *töltött van*, de **töltöttebb* nincs, *zúzott van*, de **zúzottabb* nincs, *bukott van*, de **bukottabb* nincs. Igaz, ennek a kritériumnak az érvénye sem korlátlan, hiszen másfajta eredetű melléknéveink sem fokozhatók egytől egyig (pl. az *-i* és a *-ú/-ű* képzősek egy része), úgy látszik azonban, hogy éppen a kérdéses jelenségre alkalmazható. **A mondatban állítmányi helyzetben azok a befejezett melléknévi igenevek állhatnak tehát, amelyeknek (morfológiai) viselkedésére a fokozhatóság jellemző.**

Vannak-e jelentéstani kritériumok, amelyek meghatározzák a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát? A *cselekvő* befejezett melléknévi igenév, ha tárgyatlan alapigéből jött létre, állítmányi helyzetben egybeesik az alapige múlt idejű alakjával: az eső *leesett*, az eset *megettörtént*, a jelenség *elterjedt*. Egybeesik az igenévi és az igei alak akkor is, ha tárgyas alapige tárgyatlan használatából jött létre az igenév: a barátom *olvasott*, a főnököm *tapasztalt*, az apám *tanult*. Ezeknek a példáknak egy részében nincs okunk igenevet föltételezni, jóindulattal fölfoghatók a *cselekvő* ige múlt idejű alakjának: az eső *leesett*, az eset *megettörtént*. A többiben azonban igenévi az állítmány, hiszen nagy a jelentéskülönbség aközött, hogy *a barátom (egyszer) olvasott vmit* és hogy *a barátom olvasott (ember)*; *a főnököm (már egyet s más) tapasztalt* vagy hogy *tapasztalt (ember)*; hogy *az apám tanult (valamit)* vagy hogy *tanult (ember)*. De e jelentéskülönbségek biztos elhatárolása lehetetlen. Itt is egyértelműbben érvényesíthető a jelentésen kívüli, formai szempont, az, hogy a *t*, *-tt* végű szó fokozható-e.

A tárgyas igéből képzett *szenvedő* jelentésű melléknévi igenevek gyakoriak állítmányként a nyelvhasználatban: a pihenés *megérdemelt*, az *utca feldíszített*, a *könyv olvasott*, de ritkábbak az ilyenek: *az előny kialakult*, *a változás tapasztalt*, *a nyelv tanult*. Grammatikailag lehetségesek tehát ezek a formák is, annyira, hogy általában még a fokozhatóság szempontja is érvényes rájuk: *megérdemeltebb, feldíszítettebb, olvasottabb, tapasztaltabb, tanultabb*, talán csak **kialakultabb* nincs. Az is igaz, hogy az *olvasottabb, tapasztaltabb, tanultabb* esetében egybeesik az ige tárgyas és tárgyatlan használatából

képzett szenvedő és cselekvő jelentésű igenév: *olvasott könyv – olvasott ember, tapasztalt változás – tapasztalt ember, tanult nyelv – tanult ember*.

Nem annyira grammatikai, mint nyelvhasználati szabályként tehát az fogalmazható meg, hogy bár formailag általában lehetséges, az egyértelműsége törekvő nyelvhasználat a félreérthetőség miatt kerüli állítmányként azokat az igenévi alakokat, amelyek akár ragozott igealakokkal, akár egymással (mint pl. a cselekvő és szenvedő jelentésű, homonim alakok) összekeverhetők.

A tartós-huzamos alapjelentésű igéből képzett, **megkülönböztető jelenésű**, sokszor **fajtajelölő** melléknévi igenevek általában melléknevesülés nélkül is állhatnak névszói állítmányi helyzetben, pl.: a terítő *himzett, horgolt*, a bútor *pácolt, festett, fényezett* stb.

A **mozzanatos** jelentésű alapigéből képzett, általában **állapotjelölő** befejezett melléknévi igenév napjainkban egyre gyakoribb állítmányi helyzetben, ám ezek használata tűnik a leginkább mesterkéltnek, s iskolázott ember beszédében nem is igen fordul elő. Ilyen a *bolt bezárt*, a *számla kifizetett*, vagy a korábban idézett példák közül: *mi elhatározottak vagyunk* (vö. BENCÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOVNÉ 37–38).

TOMPA József már említett tanulmányában mellékesen ugyan, de kitér a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának elemzésére is. Egyebek mellett említ további szemantikai kritériumokat is, amelyek jellemzők a forma használatára. Az **átalakulást jelentő** igéből képzett befejezett melléknévi igenevet éppen igei jelentéstartalmánál fogva tartja alkalmasnak állítmányi szerepre; pl. *felingerrült, elvadult, megindult* (vö. Tompa, 137).

A jelentéssel függ össze Tompának az az érvelése is, amely a befejezett melléknévi igenév gyakoribbá váló állítmányi szerepét azzal is indokolja, hogy lényeges jelentéskülönbség van a szinonim szerkezetek között. Erre szépirodalmi példát hoz ugyan, s tudjuk, a szépirodalmi használat nem igazolhatja vagy magyarázhatja a nyelvhasználati jelenséget, de köznyelvi példákat is bőségesen találunk: nem egészen ugyanaz a *cserép törött* vagy *el van törve*, a *fű nyírott* vagy *le van nyírva*. Különösen egyértelmű a különbség akkor, ha az igenévi és melléknévi jelentés már élesen szétválik: *a hús rántott*, *de ki van rántva*, *a csirke töltött*, *de meg van töltve*, *a hús sózott*, *de meg van sózva*, *a bútor festett*, *de be van festve*, a terület *lakott*, *de laknak* rajta.

A befejezett melléknévi igenév **szintaktikailag** a melléknévhez hasonlóan viselkedik, így tölthet be mondatrészi szerepet, lehet jelző: *korlátozott lehetőségek*, lehet névszói állítmány: *lehetőségei korlátozottak*. Bővítményeket azonban az igeikhez hasonlóan kaphat, határozót: *a boltba leküldött gyerek*, tárgyat ritkán, inkább csak határozói tárgyat: *a sokat szenvedett ember*. Az állítmányi helyzetű befejezett melléknévi igenév azonban fokozó

értelmű, intenzitást kifejező határozón kívül mást nem kaphat: *Lehetőségei nagyon (teljesen) korlátozottak.*

A szintaktikai jellemzők közt tartható számon többféle **analógiás** hatás, amely mind erősítheti a tárgyalt jelenség terjedését. Tompa ilyennek tartja a befejezett melléknévi igenév gyakori jelzői, még inkább értelmezői használatának hatását az állítmányi használatra: *álcázott* konokság → konokság, *álcázottabb* → a konokság *álcázott*. Ilyen hatásúnak tartja a tagadó igenévi állítmányt is: "Ez a hely *számozatlan*, de az *számozott!*". De idesorolja az olyan szerkezeteket is, amelyekben az igenév nem nominativusban áll: *keresettnek* érzik, *kedveltebbé* váltak, *szándékoltnak* vallja: hatásukra erősödhet az ilyenfajta mondatok terjedése: stílusa *keresett*, könyvei *kedveltek*, zavarossága *szándékoltt* (Tompa: i. m. 136–7).

5. Látható, hogy grammatikai érvekkel nehezen lehet meghúzni a határt a nyelvművelés által elfogadhatónak és helytelennek tartott alakok között. A szélsőséges esetekre még találni ilyen ismérveket, ezek az elhatároláshoz azonban nem elégségesek. Az is látható volt, hogy a vizsgált jelenség elsősorban idegen nyelvi hatásra terjedt el nyelvünkben. De könnyen tehetette, hiszen a magyar nyelv jellege nem mond ellent az állítmányi helyzetben levő igenevek használatának. Annyira nem, hogy pl. BERRÁR Jolán véleménye szerint "A melléknévi igeneveket az ősmagyar nyelvben nyilván gyakran használták állítmányul, hiszen mind a folyamatos, mind a befejezett igenévből ragozott igealak fejlődött (*való ~ vala; volt*), ez az átértékelődés csak állítmányi helyzetben mehetett végbe" (BERRÁR, 77). Ez az ősi sajátosság tehetette lehetővé, hogy később, akkor idegen nyelvi hatásra ugyan, de elterjedjen, sőt napjainkban is egyre inkább terjedjen az igenévi eredetű névszó állítmányként.

6. Arra most nincs lehetőségünk, hogy számbavegyük azokat az egyéb, általában pragmatikai tényezőket, amelyek a grammatikaiakon kívül befolyásolhatják a jelenség elterjedését (pl. az angolos, inkább amerikai divat hatása vagy a nyelv művelés által germanizmusnak tartott és ezért tiltott határozói igeneves szerkezetnek minden áron való kerülése). Most az sem lehetséges, hogy megnézzük, milyen más szinonim formák mellett, illetve helyett szerepel ez a forma, s a hasonló funkciójú alakok közül az egyes kommunikációs helyzetekben, nyelvi műfajokban, stílusformákban, milyen beszélői attitűd kifejezésére melyik forma a gyakoribb.

Összefoglalásul azonban válaszolnom kell a címben feltett kérdésre. Tehát: a magyar nyelv az igenévi eredetű állítmányok fokozott térhódításával nominalizálódó tendenciát mutat. Az áttekintés tanúsága szerint azonban a változás nem érinti lényegesen nyelvünk grammatikai szerkezetét. Inkább arról van csak szó, hogy egy régóta meglevő lehetőség különböző, általában

idegen nyelvi hatásra gyakorlattá válik. De mivel a magyarban harmadik személyben puszta névszó is állhat állítmányként, ez a realizálódó lehetőség nyelvünk jellegét statikusabb irányba tolja el. Értékelni azonban nem szeretném ezt a tényt sem, ahogyan nem kívánom kétségbe vonni annak a jogosságát, hogy a művelt köznyelvi, illetve irodalmi nyelvi ízlés, különösen ha még népi gyökerű is, ma még idegenkedik tőle, s használatát legtöbb esetben nem tartja követésre méltónak.